

REFORMÁCIÓ ÉS KÁNON
A SZLÁV IRODALMAKBAN,
KULTÚRÁKBAN ÉS NYELVEKBEN

TANULMÁNYKÖTET

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA
SYMPOSIA SLAVICA

**REFORMÁCIÓ ÉS KÁNON
A SZLÁV IRODALMAKBAN,
KULTÚRÁKBAN ÉS NYELVEKBEN**

TANULMÁNYKÖTET

SZERKESZTETTE

István Anna

**ELTE BTK
Szláv Filológiai Tanszék
Budapest, 2018**

A kötet megjelenését a Trefort-kert Alapítvány
és a Zuglói Szlovákok Önkormányzata támogatta

SZAKMAI LEKTOROK

Tuska Tünde
Várnai Dorota

MŰSZAKI SZERKESZTŐ ÉS TÖRDELŐ
Janiec-Nyitrai Agnieszka

© Szerzők, szerkesztő

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszéke
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője
Sorozatszerkesztő Lukács István
A borítót tervezte Sellyei Tamás Ottó
Nyomdai kivitelezés Robinco Kft.
ISSN 1789-3976
ISBN 978-963-489-061-4

TARTALOM

ISTVÁN ANNA

A tanulmánykötet elé.....7

NYOMÁRKAY ISTVÁN

A reformáció jelentősége a szellemi életben9

VIG ISTVÁN

Nyelvhasználat a 16. századi Dalmáciában15

BAJZEK MÁRIA

Reformáció a 17-18. századi Muravidéken29

CSÁSZÁRI ÉVA

A 137. (138.) zsoltár szlovák-magyar, katolikus-református viszonylatban43

PAVIČIĆ MLADEN

Mojca Kumerdej *Kronosz Aratása* című regénye a szlovén reformáció és ellenreformáció tükrében.....53

JAKOVLJEVIĆ DRAGAN

Kiadói és nyomdai tevékenység a szerbek körében a középkor végén és az újkor hajnalán67

MENYHÁRT KRISZTINA

A protestánsok és a pravoszláv keresztények kapcsolatai az Oszmán Birodalom korában81

ISTVÁN ANNA

A magyarországi szlovákok evangélikus énekeskönyve és irodalomtörténeti hagyományai105

RÁGYANSZKY GYÖRGY

A Dűsevní Liszt (1922-1941) mint a muravidéki evangélikus nyelvtervezés forrása117

DUDÁS ELŐD

A reformáció és a nyugat-magyarországi horvátok.....129

ZSILÁK MÁRIA

A szlovák evangélikus irodalom gyökerei141

KISS SZEMÁN RÓBERT

Tájérombolás és tájépipítés Kollár Észak-itáliai útirajz-ában – Keszthely, Zalavár, Zalaapáti151

URKOM ALEKSANDER

Vallási terminológia a jelentősebb magyar–szerb két-nyelvű szótárakban163

JANIEC-NYITRAI AGNIESZKA

Illúzió és dezillúzió között Comenius A világ útvesztője és a szív paradicsoma című művében179

DUDÁS MÁRIA

A jó pap is holtig tanul, avagy magyar és bolgár frazémák pap kifejezéssel193

LUKÁCS ISTVÁN

A horvátok szerepe az erdélyi vallási küzdelmekben a XVII. század első felében203

MANN JOLÁN

A reformáció eszméjének interpretációja Miroslav Krleža műveiben213

Nyelvhasználat a 16. századi Dalmáciában

VIG ISTVÁN

Abstract: In the history of languages of Europe in the 16th century a deed of prime interest was witnessed by an unprecedented development of people's languages due to the translations of the Bible. Like in many countries in Europe, also in Dalmatia several languages were in use in the age studied, which were the followings: Latin, Italo-Romanic, including the Venetian dialect, as well as the literary Italian language, the Old Church Slavonic language, Dalmatian, Greek and Croatian. These languages were used by their speakers in accordance with their social status and their standard of education. The Dalmatian intelligentsia, apart from the scientific pieces of work in Latin, published a lot of scientific books in the Italian language, too. The Greek language was used by the Greeks fleeing from the Turkish conquest in their own congregations. Likewise, the Old Church Slavonic language was in use in some of the churches under the patent of the Pope. The Venetian dialect of this age played the role of the *lingua franca* in the trade and navigation of the Mediterranean Sea. The use of the Croatian dialects dominated some of the domains of everyday communication. The Dalmatian dialects cannot be forgotten either, as, by all probability, it still prevailed among the old patricians.

Keywords: Dalmatia in the 16th century, domains of language use, Latin, Italo-Romanic, Dalmatian, Old Church Slavonic, Greek, Croatian, language contacts

0. A 15. század vége és a 16. század közötti korszak a Biblia népnyelvekre való fordításának időszaka. Közép-Európában a csehek büszkélkedhetnek az első teljes Biblia-fordítással. A legrégebbi kéziratos fordításuk 1370–1380 között keletkezett, amelyet egy 1488-ban, ill. 1489-ben megjelent nyomtatott Bibliafordítás követett (HADROVICS 1989: 18). A német nyelvterület is lépést tartott a cseh nyelvű fordításokkal. Az első teljes német nyelvű Bibliafordítás a 14. század második felére tehető, amelyet az első teljes *nyomtatott* német nyelvű Biblia (Straßburg) követett 1466-ban (STEDJE 1999: 123). Luther teljes Biblia-fordítása 1534-ben jelent meg, amely

a korábbi fordításokat teljes mértékben kiszorította (STEDJE 1999: 124). Az első teljes szlovén nyelvű Biblia 1584-ben, a teljes magyar nyelvű Biblia Károli Gáspár fordításában 1590-ben látott napvilágot (HADROVICS 1989: 19). A horvátok körében a reformációnak nem volt komoly hatása. A Németországba kivándorolt horvát teológusok munkái (összesen 24 nyomtatvány) semmilyen hatást nem gyakoroltak a horvátországi hitéletre és a nyelvre sem (HADROVICS 1989: 19). Ennél fontosabb volt azonban a reformáció ösztönző hatása a szlovén nyelv fejlődésében (HADROVICS 1989: 19–20). A reformációnak a Biblia-fordításokon kívül még egy hatalmas nyelvi teljesítményt köszönhetünk, nevezetesen a hitvitázó és prédikációs irodalom létrejöttét (vö. HADROVICS 1989: 18). Ez az irányzat jelentős mértékben járult hozzá a sztenderd irodalmi nyelvek kialakulásához.

Előadásunk időbeli keretét a 16. század, területi koordinátáit a Rab szigettől délre fekvő szigeteket, ill. a szárazföldön a Zrmanja folyótól a Kotori öbölíg terjedő partvidéket felölelő terület alkotja.

Dalmáciában, mint a korabeli Európa számos helyén különböző nyelveket használtak az adott nyelvhasználati szintér függvényében. Korszakunkban a horvát, az óegyházi szláv, az itáliai újlatin nyelvek egy része, a latin, a csa- és stohorvát nyelvjárás és a görög nyelv volt bizonyítottan használatos, de nem feledkezhetünk meg az újlatin dalmát nyelvjárás nyomairól sem. Az alábbiakban az egyes nyelvek használatát aszerint mutatjuk be, hogy milyen társadalmi rétegek használták őket.

1. *A latin nyelv.* Ez a nyelv ebben az évszázadban is a tudomány nyelve, a nemzetközi tudományos kommunikáció eszköze. Dalmáciai szerzők számos csillagászati¹, orvostani²,

1 Federik Grisogono (Zadar, 1472–1538): *Speculum astronomicum terminans intellectum humanum omni scientia. Premissa est ejus oratio habita in Accademia Patavia.* Venetiis, 1507.

2 Federik Grisogono: *De modo collegiandi, pronosticandi et curandi febres, necuon de humana felicitate ac denique de fluxu et refluxu maris.* Venetiis, 1528.

földrajzi³, teológiai⁴, filozófiai⁵ munkát jelentettek meg, főleg velencei kiadók gondozásában. Műveikkel az akkori tudományos közéletben vettek részt. Hiába írtak kifogástalan latinsággal a dalmáciai értelmiségiek, a katolikus papok között sokan hadilábon álltak a latin nyelvvel.⁶

2. *Az itáliai újlatin nyelvek.* A kifejezéssel kapcsolatban néhány pontosítást szeretnénk tenni. Az olasz irodalmi nyelv hosszú, több évszázadot felölelő időszak során sztenderdizálódott, és vált a későbbi Olaszország hivatalos nyelvévé. Első kodifikációja *Pietro Bembo* (Velence, 1470-Róma, 1547) nevéhez fűződik, aki *Prose della volgar lingua* ('A vulgáris nyelv prózája') című munkájában (1525) részletesen lefektette az olasz irodalmi nyelvi norma alapjait. Szerinte a lírában Petrarca, a prózában pedig Boccaccio írásmódját és nyelvhasználatát kell az íróknak követniük. Bembónak a (firenzei alapú) irodalmi nyelvről alkotott nézetei termékenyítőleg hatottak a későbbi évszázadokban. Ugyanakkor nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a 16. századi Itáliában (de később is) a lakosság nagy többsége helyi nyelvjárásokban beszélt. Ezeket a dialektusokat ugyan olasz nyelvjárásoknak szokás nevezni, de hangsúlyozni szeretnénk, hogy őket a (firenzei) alapú olasz (italiano) irodalmi nyelvhez csak nyelvrokonsági

3 Federik Grisogono: *De maris flux atque refluxu*. In: P. Galluci: *Theatrum mundi et teomporis*. Venetiis, 1589.

4 Nikola Vitov Gučetić (Dubrovnik 1549-1610): *Ragusinae commentaria in sermones Averoes De Substantia Orbis*. Venetiis, 1580. Uő.: *Psalmum Commentarius*. Venetiis, 1600.; Uő.: *Commentarii in tres Psalmos XV, XXV et CXXIV*. Venetiis, 1601. Marko Marulić (Split 1450-1524): *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum*. 1506. *Quinquaginta parabola*. 1510. *De humilitate et gloria Christi*. 1518. *De ultimo Christi iudicio* (kézirat) 1520. k. *Dialogus de Hercule a Christocolis superato*, 1524. *Evangelistarium*. Venetiis, 1516. Kliment Ranjina (Dubrovnik 1482-1559): *Quodlibet declamatorium*. Venetiis, 1541. Uő.: *Sacri sermones*. Brescia, 1586.; Uő.: *Expositio super epistolam Pauli ad Romanos*. Venetiis, 1547.

5 Nikola Vitov Gučetić: *In librum duodecimum methaphisicae Aristotelis expositio*. Venetiis, 1598.

6 Petro Mihich [Mihic] katolikus papról a spliti katedrálisban 1615-ben tartott tanácskozás megállapította, hogy az illető se latinul, se horvátul nem tud olvasni. Miséivel nagy megbotránkozást keltett a hívők körében, ezért tevékenységét szigorú korlátok közé szorították (MATIĆ 1970: 108). Az említett pap esete nagy valószínűség szerint nem volt elszigetelt jelenség.

és kulturális szálak fűzik. Egyáltalán nem lehet őket az olasz irodalmi nyelv valamilyen területi változatának tekinteni, mint ahogy számos nyelvészeti munkában állítják.

A 16. századi Itáliában nagyon sok olasz nyelvű tudományos mű jelent meg. Ehhez az irányzathoz kapcsolódott sok dalmáciai szerző is, akik olasz irodalmi nyelven írtak tudományos műveket, amelyeket a latin nyelvénél a művelt rétegek tágabb köre könnyebben értette. A 16. századi Itáliában népszerűek voltak a szerelemről szóló értekezések, amelyeket férfiak írtak, a nők megkérdezése nélkül (SAPEGNO 1964: 11–12). Ehhez az irányvonalhoz csatlakozott Nikola Vukov Gučetić dubrovniki szerző is (1549–1610), aki két művet is megjelentetett Velencében⁷. A szerelemről szóló művek mellett dalmáciai szerzőktől sok más tudományos munka is napvilágot látott olasz nyelven csillagászati⁸, teológiai⁹, politológiai¹⁰, földrajzi¹¹ tárgykörben.

Tekintettel arra, hogy Dalmácia a 15. század közepe óta tartósan velencei uralom alatt állott, a velencei nyelvjárással is számolni kell térségünkben. Ez a dialektus az Adrián és a Földközi-tenger keleti medencéjében zajló kereskedelem és hajózás közvetítő nyelve (*lingua franca*) volt, amely Dalmáciában a 14–15. században vált uralkodóvá (JIREČEK 1902: 78), és a kereskedelemben érdekelt nemesség és nagypolgárság egészen biztosan beszélte (MULJAČIĆ 2000: 131). A velencei nyelvjárásnak a Dalmáciában használatos változatát az italianisztikai szakirodalom a „veneziano coloniale” (‘gyarmati

7 *Dialogo dell'amore*. Venezia, 1581; *Dialogo della bellezza*. Venezia, 1581 [Reprint kiadása: Nikola Vitov Gučetić: *Dijalog o ljepoti. Dialogo della bellezza. Dijalog o ljubavi. Dialogo d'amore*. Zagreb: The Bridge, 1995]. Miho Monaldi (Dubrovnik 1540 k.–1592): *Irene overo della bellezza*. Venezia, 1599.

8 Nikola Vitov Gučetić: *Discorsi di Niccolò Gozze (...) sopra le Metheore di Aristotile*. Venezia, 1584.

9 Nikola Vitov Gučetić: *Discorsi della penitenza sopra i Sette Salmi Penitenziali di David (...)*. Venezia, 1589. Uő.: *Governo della Famiglia*. Venezia, 1589.

10 Nikola Vitov Gučetić: *Dello stato delle Repubbliche secondo la mente di Aristotele con esempi moderni (...)*. Venezia, 1591.

11 Nikola Sargoević (Dubrovnik, 1527 k. -1573 k.): *Ragionamenti sopra le varietà de i flussi et riflussi del mare oceano occidentale*. Venezia, 1574; Uő.: *Discorsi de i flussi et riflussi del Faro di Messina*. Venezia, 1580.

velencei’), ill. veneziano de là de mar” (‘a tengeren túli velencei’) néven említi. Tulajdonképpen a velencei nyelvjárásnak az Adriai tenger keleti partján kialakult változatáról van szó. Alapját Velence város nyelvjárása alkotja, ugyanakkor tőle eltérő fonológiai, morfológiai, és szemantikai jegyekkel és írásbeli sajátosságokkal is rendelkezik (URSINI 1987: 42–48, 50–135; vö. VIG 2014: 220; VIG 2003). Ez a nyelvváltozat számos lexikai archaizmust őrzött meg, amelyek a későbbiekben a velencei nyelvjárásból kikoptak (URSINI 1987: 38, 2. sz. jegyzet). Az itáliai kulturális és nyelvi hatás jelentőségét emeli ki Tomo Matić horvát kutató is. Elemzéséből kiderül, hogy Zadarban/Zarában, amely Dalmácia fővárosa volt, a művelt városi rétegek olaszul, ill. velencei nyelvjárásban beszéltek a csa-horvát nyelv mellett. Ugyanez volt érvényes Hvar sziget azonos nevű városának előkelő származású lakóira is. A város a Velence-Bizánc hajózási útvonal fontos állomása volt. Más korabeli itáliai szerzők is kiemelik, hogy Zadarban, Hvaron, Šibenikben, Trogirban és Splitben majdnem minden férfi tudott olaszul (ti. velencei nyelvjárásban). A családokban a csa- és sto- horvát nyelv volt használatos, ennek a nők voltak őrzői és letéteményesei, illetve a hazai szokások fenntartói. A férfiak a családi környezetten kívül olaszul/velenceiül is beszéltek. Ehhez társult még, hogy a nemesi származásúak között sokan olasz módon öltözködtek (MATIĆ 1970: 185–187; URSINI 1987: 38–40).

A korabeli dalmáciai értelmiség olasz nyelvismeretéről is rendelkezünk forrásadatokkal. Két szerzőt érdemes ebben a tekintetben idézni, akik az itáliai újlatin („olasz”) nyelv ismeretét hatásosan szimbolizálják. Az első Marko Marulić (Split 1450–1524), aki Dante Isteni Színjátékából részleteket, illetve Petrarca költeményei közül többet lefordított, de sok más olasz reneszánsz szerző munkáját is ismerte (STIPČEVIĆ 2005: 353). Érdekes ugyanakkor, hogy könyvtárában nem szerepeltek Dante, Petrarca és Boccaccio művei (STIPČEVIĆ 2005: 353). Marulictól fennmaradt néhány „olaszul” írt szonett, illetve több levele is (MILOŠEVIĆ 1992). Tanulmányunknak nem célja Marulić „olasz” nyelvismeretének rész-

letes bemutatása, de meg kell említenünk, hogy nyelvhasználatban sok, a velencei nyelvjárásra jellemző jegy mutatható ki.¹²

A második szerző Marin Držić (1508 k.-1567), aki Sienában járt egyetemre (diplomát nem szerzett), ahol az egyetem diákotthonának rektorává is megválasztották (ČALE 1987: 12–13). A sienai egyetem vezetéséhez írott levelei tökéletes olaszszággal íródtak, nem mutathatók ki bennük velencei interferencia-jelenségek.

Marulić és Držić „olasz” nyelvismeretének értékeléséhez néhány megjegyzés kívánczik. Marulić életében még nem került sor az olasz irodalmi nyelv kodifikációjára. Olasz nyelvhasználatára olvasmányai, illetve a korában használatos velencei nyelvjárás gyakoroltak hatást. Ezzel szemben Držić már sokkal kedvezőbb helyzetben volt. Nemcsak létezett Bembónak főttebb már idézett munkája, hanem Sienában is tartózkodott, ahol a firenzei nyelvjárással szoros kapcsolatban álló dialektust beszéltek.

Érdekes bepillantást nyújt a korabeli dalmáciai értelmiség szellemi életébe és nyelvismeretébe néhány ismert személyiség könyvtárának fennmaradt leírása. Marulić könyvtárában főleg latin, ill. görög nyelvű munkák találhatók, összesen 68 mű. Annak ellenére, hogy Dantét és Petrarcat fordított, nem rendelkezett tőlük művekkel, ahogy más reneszánsz itáliai szerzőktől sem (STIPČEVIĆ 2005: 353). Ludovik Žilković (1460 k.-1555 k.) korčulai prépost, aki élete egy részét Rómában töltötte, 296 könyv birtokosa volt. Latin nyelvű jogi művek, humanista munkák és ókori szerzők mellett Dante,

12 Az első szonettben a velencei nyelvjárásra jellemző jelenségek a következők: *semo* az irodalmi olasz *siamo* 'vagyunk' helyett, a /ss/ a *lassate* igében az irodalmi olasz /ff/ helyén; a második szonettben a *li* határozott többes számú névelő Észak-Itáliai jellemző; a *correggeti* alak pedig az úgynevezett udvari olasz nyelvhasználat tipikus alakja (MILOŠEVIĆ 1992: 13–14; ROHLFS 1966: § 225, ROHLFS 1968: § 417, 540; DURANTE 1981: 155). Marulić leveleiből (MILOŠEVIĆ 1992: 34) csak néhány velencei nyelvi jelenséget emelünk ki, pl. *Zuane* /dzu'ane/ ol. 'Giovanni, m. János', *fevre* vö. ol. *febbre*, 'láz', *soa* ol. *sua*, az övé'. Marulić leveleiben ezen kívül számos interferencia-jelenség mutatható ki, amelyeknek tárgyalására nem térhetünk ki.

Petrarca, Boccaccio, Sannazzaro és Bembo munkái gazdagították könyvtárát (STIPČEVIĆ 2005: 353–354). Egy 1549-ből származó dubrovniki könyvtárusi lista 42 ókori auktort, 44 reneszánsz szerzőt, 25 vallásos témájú művet, 8 történelmi, 2 filozófiai és egy nyelvtani munkát tartalmaz (STIPČEVIĆ 2005: 355). A felsorolt példák azt bizonyítják, hogy a dalmáciai értelmiség latinul és az olaszul (legalább értési szinten) tudott.

Az olasz irodalmi nyelv, de főleg a velencei nyelvjárás erős lexikai hatást gyakorolt a csa-horvát és sto-horvát nyelvjárásokra, amely a jövevényszavak és a tükörfordítások körében az előkelő városi polgárság nyelvhasználatában mutatható ki (Vö. HYRKKÄNEN 1973; VIG 2007: 61–80; SOČANAC 2004; SOČANAC et alii 2015:19–50). A már említett Marin Držić színműveiből (egy részük sajnos csak töredékekben maradt fenn) a korszak nyelvhasználatára számos utalás olvasható ki. Prózában írt vígjátékaiban és pásztorjátékában a tükörfordítások mellett sok velencei eredetű szóátvétel található, nem egyszer teljes mondatok is. Noha nincs tudomásunk róla, hogy kutatták volna verses munkáiban az itáliai nyelvi hatást, gyors olvasással megállapítottam, hogy szerelmes versei nyelvében, valamint a velencei születésű Ludovico Dolce (Vence, 1505–1568) *Hekuba* című tragédiájának sto-horvát fordításában illetve vereses pásztorjátékainak nyelvében a szerelmes költészet néhány kulcskifejezése mellett (pl. *džilj* 'liliom' < olasz irodalmi *giglio*, vö. hv. *ljiljan*) elsősorban tükörszavak és tükörkifejezések fordulnak elő. Kifinomult nyelvi érzékenységére utalnak a színdarabjaiban használt megszólítások is VIG 1999: 355–362).

3. Az *őegyházi szláv nyelv*. A 925-ben tartott spliti/spalatói zsinaton betiltották az őegyházi szláv nyelv használatát a szentmisén (URSINI 1987: 30). IV. Ince pápa azonban 1248-ban engedélyezte a senji püspökség területén az őegyházi szláv nyelv használatát azokban a templomokban, ahol ennek hagyománya volt (URSINI 1987: 31). Később (1252-ben), az engedélyt Krk szigetére és Omišaljra is kiterjesztették (ŽUBRINIĆ 1994: 106–110). A horvát hívők egy részének így lehetősége nyílt arra, hogy számukra nagyjából érthető

nyelven követhessék az istentiszteletet. A katolikus egyház egyébként nagyon későn, a második vatikáni zsinaton (1962–1965) engedélyezte a népnyelvek használatát a liturgiában. Azonban a glagolita papok műveltsége, akik az óegyházi szláv nyelvet használták istentiszteletükön, több mint hiányos volt.¹³

4. A *görög nyelv*. Dalmáciai jelenléte elsősorban az egyházi életre korlátozódott. A főhatalmat gyakorló Velencének jelentős birtokai voltak görög területeken. Miután Velence sok görög területet elveszített, innen sok görög menekült érkezett Dalmáciába. Ennek következtében görög templomok létesültek Zadarban (1549), Hvaron (1561) és Šibenikben (1569). Velencei székhellyel pedig görög püspökséget alapítottak 1577-ben (MATIĆ 1970: 111). Magától értetődik, hogy a liturgiában a görög nyelvet használták.

5. A *horvát nyelv*. Ebben a korszakban még nem beszélhetünk egységes horvát irodalmi nyelvről. A horvát nyelvészeti szakirodalom a horvát irodalmi sztenderd kialakulását megelőző időszakot, amelynek során különböző regionális irodalmi nyelvek jöttek létre, kaj-, sto- és csa-horvát stilizációjú regionális irodalmi nyelveknek nevezi (NYOMÁRKAY 2007: 128–167). Dalmáciában nagyon komoly, európai szintű szépirodalmi tevékenység bontakozott ki főleg a költészetben és a színműirodalomban (vö. LŐKÖS 1996: 21–79). A 16. századi Dalmáciában a költők tevékenysége következtében (ők csa-horvát, illetve sto-horvát anyanyelvűek voltak) a regionális irodalmi nyelvben egyfajta csa- és sto-horvát kiegyenlítődés jött létre (MOGUŠ 1995: 53–79; NYOMÁRKAY 2007: 153–161). A csa-, illetve a sto-horvát nyelvjárás használata általános volt a mindennapokban. Nemcsak a közéletben és a szépirodalomban, de részben a hitéletben is. Egy 1511. évi spliti rendelkezés szerint a székesegyházban horvátul kell az

13 A 17. század elején Arrigoni šibeniki püspök elrendelte, hogy a glagolita papoknak a magasabb rendek felvétele előtt bizonyítvánnyal kell igazolniuk, hogy megfelelő képzésben részesültek. A tudatlannak tekintett dalmáciai glagolita papok továbbképzésének előmozdítására számos intézkedésre került sor a 17. és 18. században (MATIĆ 1970: 108–110).

Evangélium szövegeit, az Apostolok cselekedeteit, a hitvallás és a szentáldozás szövegét olvasni. A 16. században a šibeniki székesegyházban ünnepnapokon horvátul olvastak föl az Evangéliumokból, az Apostolok cselekedeteiből, ill. Nagypénteken Krisztus szenvedéstörténetét is horvátul ismertették (MATIĆ: 110–111). És akkor még nem szóltunk a dalmáciai mindennapokról, ahol az uralkodó nyelv a csa-, ill. sto-horvát nyelvjárás volt. Tomo Matić kiemeli, hogy a dalmáciai lakosság nyelvét és nyelvhasználatát tekintve horvátul beszélt (MATIĆ 1970: 185).

6. *A dalmát nyelv.* Annak ellenére, hogy a szakirodalom szerint a 16. században ezt a nyelvet csak szórványosan használták, mégis érdemes figyelmet szentelni neki. A dalmát nyelv (hv. *dalmato-romanski*, ol. *dalmatico*) az egyetlen újlatin nyelv, amely kihalt. Az utolsó ember, aki még értette, de már nem volt kívül rajta beszélnie, Antonio Udina (becenevén Burbur) volt, aki Krk szigetén 1898-ban halt meg (TAGLIAVINI 1969: 375). A dalmát elnevezés gyűjtőnév, amellyel az Adria keleti partján beszélt újlatin nyelvjárásokat nevezik meg. Két nagy csoportra oszthatók: az északra, amely az Isztriai-félszigettől a Dubrovnikig terjedő tengerpartot foglalja magába, illetve a dubrovnikira. Általános vélemény szerint a dalmát nyelvjárásokat a velencei dialektus és a horvát szorította ki a használatból (MULJAČIĆ 2000: 155). Legutoljára Dubrovnikban/Raguzában, a 15. század vége felé szűnt meg a használata, míg a többi dalmáciai városban sokkal korábban került erre sor (MULJAČIĆ 2000: 194). 1472-ben a dubrovnik/raguzai tanács döntése értelmében az üléseken csak a dalmát nyelvet lehetett használni (MULJAČIĆ 2000: 84). Ebből a határozatból némi elfogultsággal ki lehet olvasni, hogy a dalmát nyelv használata már kiszorulóban volt a közéletből, de nem következik belőle, hogy más színtereken, például a családban, barátokkal való kommunikációban ne használták volna. Egy másik forrás arról tudósít, hogy Dubrovnik/Raguza követe 1518-ban a velencei dózse előtt dalmát nyelvű beszédet tartott: „una oration in lingua ragusea” [‘dalmát nyelvű beszédet’] (MULJAČIĆ 2000: 84). Talán nem járunk messze a való-

ságtól, ha azt feltételezzük, hogy a dalmát nyelvet, Dubrovnikban a 16. században még informális színtereken beszélték. A források hallgatása nem perdöntő, hiszen a különböző informális színtereken beszélt nyelvek és nyelvváltozatok megemlézése ekkor nem képezte figyelem tárgyát.

7. *Diglosszia*. Fölmerül a kérdés, hogy a dalmáciai többnyelvűség leírható-e a diglossziával. Mint ismeretes, a diglosszia két nyelv vagy nyelvváltozat beszédhelyzetenkénti jól elkülönült használatát jelenti. Bizonyos helyzetekben az egyik, másokban a másik nyelvet/nyelvváltozatot használják. Az óegyházi szláv és a görög nyelv használata ide tartozik. Ezeket a nyelveket csak a templomban használták. Maguk a papok a templomon kívül egészen biztosan horvát nyelvjárásokban kommunikáltak a lakossággal. A diglossziához sorolható a latin, illetve az olasz nyelv használata a tudományos, tehát írott művekben. Tulajdonképpen úgynevezett mediális diglossziáról van szó, miután az említett nyelveket főleg írásban használták. A szerzők, – azokat az eseteket nem számítva, amikor tudós társaikkal szakmai témákról szóban is tárgyaltak – más helyzetekben horvát anyanyelvüket használták. A dalmát és a horvát esetében csupán diglossziához hasonló helyzetről beszélhetünk. A családban és baráti körben a dalmát anyanyelvűek dalmátul beszéltek, a horvát anyanyelvűek pedig horvátul. Nem tudjuk azonban, hogy a dalmát anyanyelvű nők, a családi és baráti környezetből kilépve horvátul beszéltek-e. Ha igen, akkor esetükben dalmát-horvát diglossziával van dolgunk. A dalmát anyanyelvű férfiakra nem érvényes a tiszta diglosszia, mert a mindennapi tevékenységük során és a közéletben a kommunikációs helyzet függvényében váltakozva vagy horvátul, vagy velenceiül kommunikáltak. Ugyanez érvényes a horvát anyanyelvű férfiak egy részére is. Ezt a helyzetet talán fél-diglossziának lehetne nevezni, mert az egyik területen két nyelv állandóan váltakozó használata volt a meghatározó. A horvát anyanyelvű nők többségére, mint már fentebb említettük, a horvát anyanyelvűség volt jellemző.

8. Tanulmányunk csupán a 16. századi Dalmáciában élők legfontosabb nyelveit és nyelvhasználatát mutatta be nagy vonalakban. A különböző nyelvek használatában helyenként kimutattuk a diglossziát is. A nyelvhasználat sokféleségének és változékonyságának részletesebb bemutatását a forrásanyag nem teszi lehetővé. Reményeink szerint azonban sikerült ízelítőt adnunk a korszak nyelvi sokszínűségéből.

IRODALOM

- ČALE Frano, 1987: O životu i djelu Marina Držića. Marin Držić: *Djela*. Zagreb: Cekade, 11-172.
- DURANTE Marcello, 1981: *Dal latino all'italiano moderno. Saggio di storia linguistica e culturale*. Bologna: Zanichelli.
- HADROVICS László, 1989: A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága. *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest: Tankönyvkiadó, 7-46.
- HYRKKÄNEN Jukka, 1973: *Der lexialische Einfluss des Italienischen auf das Kroatische des 16. Jahrhunderts. Die italienischen Kehnwörter im Sprachgebrauch der dalmatinischen Kroaten im Licht der kroatischen Renaissance-Literatur*. Helsinki: s. ed.
- JIREČEK Josef Konstantin, 1902: Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Vissenschaften. Phil. – hist. Classe*. XLVIII, 1-104.
- LÖKÖS István, 1996: *A horvát irodalom története*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MATIĆ Tomo, 1970: *Iz hrvatske književne baštine*. Zagreb-Slavonska Požega: Matica harvatska.
- MILOŠEVIĆ Miroš, 1992: Sedam nepoznatih pisama Marka Marulića. *Colloquia Maruliana*. 1/ 5-32.
- MOGUŠ Milan, 1995: *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Globus.

- MULJAČIĆ Žarko, 2000. *Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache*. [Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte 10]. Köln-Weimar-Wien: Böhlau.
- NYOMÁRKAY István, 2007: *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- ROHLFS Gerhard, 1966: *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. I. *Fonetica*. Torino: Einaudi.
- –, 1968: *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. II. *Morfologia*. Torino: Einaudi.
- SAPEGNO Natalino, 1964: *Compendio di storia della letteratura italiana*. II. *Cinquecento, Seicento, Settecento*. Firenze: La Nuova Italia Editrice.
- SOČANAC Lelija, 2004: *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri. S rječnikom talijanizama u standardnome hrvatskom jeziku i dubrovačkoj dramskoj književnosti*. Zagreb: Globus.
- SOČANAC et alii, 2015: *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima. Prilogodba posuđenica*. Zagreb: Globus.
- STEDJE Astrid, 1999: *Deutsche Sprache gestern und heute. Einführung in Sprachgeschichte und Sprachkunde*. 4. Auflage. München: Wilhelm Fink.
- STIPČEVIĆ Aleksandar, 2005: *Socijalna povijest knjiga u Hrvata*. II. Zagreb: Školska knjiga.
- TAGLIAVINI Carlo, 1969: *Le origini delle lingue neolatine*. Quinta edizione. Bologna: Pàtron.
- URSINI Flavia, 1987: *Sedimentazioni culturali sulle coste orientali dell'Adriatico: il lessico veneto-dalmata del Novecento. Atti e Memorie della Società Dalmata di Storia Patria*. 15/ 25-179.
- VIG István, 1999: *Misser, signor, gospodin, gospodar. Uloga oblika alokucije u scenskim djelima Marina Držića. Studia Slavica Savariensia* 1/ 355-362.
- –, 2003: *Lehnprägungen nach italienischen Vorbildern in der Sprache der Dramen der kroatischen Renaissance. StSl* 48/1-3/ 305-322.
- –, 2007: *Sprachkontakte im Alpen-Adria-Raum*. Szomathely: Institut für Romanistik der Hochschule Berzsényi Dániel.

- -, 2014: Többsnyelvűség és nyelvhasználat a 14. századi Raguzában/Dubrovnikban. *Szövegalkotó gyakorlatok, nyelvtelentő praktikák*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 221-226.
- ŽUBRINIĆ Darko, 1994: *Biti pismen biti svoj. Crtice iz povijesti glagoljice*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima (sv. Ćirila i Metoda).